

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.33>

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Авраменко С.М.,

*кандидат юридичних наук, адвокат,
асистент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0001-9507-2565*

Мельник А.Р.,

*доктор філософії в галузі права, адвокат,
асистент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0001-8613-1965*

Єрмоленко І.М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-9440-0990*

Авраменко С.М., Мельник А.Р., Єрмоленко І.М. Домашнє насильство: історична ретроспектива та сучасні виклики.

У статті детально досліджується історична еволюція проблеми домашнього насильства в Україні, починаючи з часів Київської Русі і до сьогодення. Автори аналізують, як патріархальні норми та соціальні традиції різних епох формували відношення до насильства в родині, відображаючи це у правових системах різних історичних періодів: від норм «Руської Правди», через законодавство Гетьманщини та Російської імперії, до радянських законодавчих актів. У роботі підкреслюється, що в патріархальному суспільстві фізичне насильство над жінками та дітьми довгий час вважалося прийнятною формою дисципліни, а втручання державних органів у родинні конфлікти було мінімальним.

Окрему увагу приділено періоду радянської доби, коли проблема домашнього насильства офіційно замовчувалася, а конфлікти в сім'ї розглядалися як приватна справа. У науковій роботі також аналізуються соціальні наслідки після здобуття незалежності України у 1991 році, коли економічні труднощі та зміни в суспільстві призвели до загострення проблеми насильства в сім'ї.

Особлива увага приділена сучасному законодавству України у сфері запобігання домашньому насильству, зокрема прийняттю Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у 2018 році, що розширив правові механізми захисту жертв, а також ратифікації Стамбульської конвенції у 2022 році, яка стала важливим кроком у боротьбі з насильством. Автори аналізують не тільки правові інструменти, але й роль громадянського суспільства та міжнародних організацій у приверненні уваги до проблеми та захисті постраждалих.

У статті також висвітлено основні виклики, які стоять перед українським суспільством у подоланні домашнього насильства: соціальні стереотипи, недостатність державних ресурсів для підтримки жертв та низький рівень правової культури. Автори роблять висновок, що боротьба з

домашнім насильством вимагає не лише вдосконалення законодавства, але й глибоких соціокультурних змін у суспільстві.

Ключові слова: домашнє насильство, сімейне насильство, правова культура особи, правова культура суспільства, злочин, кримінальне правопорушення, юридичний документ, історичний розвиток, латентність.

Avramenko S.M., Melnyk, A.R., Yermolenko I.M. Domestic violence: historical review and contemporary challenges.

The article examines in detail the historical evolution of the problem of domestic violence in Ukraine, starting from the times of Kyivan Rus and up to the present day. The authors analyze how patriarchal norms and social traditions of different eras shaped the attitude to violence in the family, reflecting this in the legal systems of different historical periods: from the norms of «Ruska Pravda», through the legislation of the Hetmanship and the Russian Empire, to Soviet legislation. The work emphasizes that in a patriarchal society, physical violence against women and children was considered an acceptable form of discipline for a long time, and the intervention of state authorities in family conflicts was minimal.

Particular attention is paid to the period of the Soviet era, when the problem of domestic violence was officially silenced, and conflicts in the family were considered a private matter. The scientific work also analyzes the social consequences after the independence of Ukraine in 1991, when economic difficulties and changes in society led to the aggravation of the problem of domestic violence.

Particular attention is paid to the modern legislation of Ukraine in the field of domestic violence prevention, in particular the adoption of the Law of Ukraine «On Prevention and Combating Domestic Violence» in 2018, which expanded the legal mechanisms for the protection of victims, as well as the ratification of the Istanbul Convention in 2022, which became an important step in the fight with violence. The authors analyze not only legal instruments, but also the role of civil society and international organizations in drawing attention to the problem and protecting victims.

The article also highlights the main challenges facing Ukrainian society in overcoming domestic violence: social stereotypes, insufficient state resources to support victims, and a low level of legal culture.

The authors conclude that the fight against domestic violence requires not only the improvement of legislation, but also deep socio-cultural changes in society.

Key words: domestic violence, family violence, legal culture of a person, legal culture of society, crime, criminal offense, legal document, historical development, latency.

Постановка проблеми. Домашнє насильство є однією з найгостріших соціальних проблем в Україні, яка має негативний вплив на всі рівні суспільства. Воно стосується як фізичного, так і психологічного насильства, економічної залежності та сексуальної експлуатації. Незважаючи на те, що в останні роки проблема домашнього насильства стає все більше обговорюваною, реальні масштаби цього явища часто залишаються прихованими через страх жертв звернутися по допомогу, соціальний тиск та не знання своїх прав.

Для ефективного подолання домашнього насильства важливо звернути увагу на його історичну ретроспективу. Домашнє насильство не є новим явищем; воно коріниться в соціальних і культурних традиціях, які протягом століть сприяли патріархальним моделям поведінки. Аналіз історичних факторів, які закріпили насильство в сім'ї, дозволить краще зрозуміти, чому це явище зберігається і сьогодні. Важливо дослідити еволюцію правових норм, соціальних ролей та уявлень про гендерну рівність, щоб виявити, як ці фактори впливають на сучасну ситуацію.

Стан опрацювання цієї проблематики. Ряд вчених України, вивчали питання сімейного насильства, зокрема: Артеменко О.В., Баран А.В., Буклів Л.Г., Гулак О.В., Ладиченко В.В., Комаринська Ю.Б., Стасюк Н.А., Хавронюк М.І., Яра О.С. Однак, на даний час недостатньо досліджені історичні передумови домашнього насильства на території сучасної України.

Мета дослідження полягає в дослідженні проблеми домашнього насильства в Україні через історичну ретроспективу та розкриття еволюції ставлення до цього явища від давніх часів до сучасності. В роботі проаналізовано, як правові, соціальні та культурні аспекти українського суспільства впливали на поширення домашнього насильства та його сприйняття. Також стаття акцентує увагу на сучасних зусиллях, спрямованих на боротьбу з цією проблемою, зокрема на важливих законодавчих ініціативах та міжнародних зобов'язаннях України.

Виклад основного матеріалу. Домашнє насильство є однією з найскладніших і найболочіших соціальних проблем сучасного суспільства. Незважаючи на численні зусилля міжнародної спільноти, державних органів та громадських організацій щодо протидії цьому явищу, воно залишається поширеним у багатьох країнах, включаючи Україну [1, с. 184]. Щоб глибше зрозуміти природу та витоки цього явища в Україні, необхідно звернутися до його історичних витоків і простежити еволюцію проблеми від минулого до сьогодення [2, с. 281].

У давні часи, коли Україна була переважно аграрною країною, сім'я відігравала центральну роль у соціальній структурі. В традиційних українських родинах авторитет глави сім'ї, зазвичай чоловіка, був незаперечним. Фізичне насильство як засіб контролю та дисциплінування вважалося прийнятним і навіть необхідним у деяких громадах. Такі традиції підкріплювалися патріархальними нормами та звичаями, що зміцнювали підлегле становище жінок і дітей у сім'ї.

Проте, перші згадки про регулювання сімейних відносин зустрічаються ще у правових кодексах Київської Русі, зокрема в «Руській Правді» (XI століття) – збірці законів, яка слугувала правовою основою держави. У «Руській Правді» приділялося увагу захисту майна, спадкування, та деяким питанням родинних відносин, однак домашнє насильство як окрема проблема не виділялося. Патріархальна структура суспільства визначала домінуючу роль чоловіка у сім'ї, а фізичні покарання дружини або дітей могли розглядатися як нормальна практика підтримки дисципліни.

У згаданому документі не було чітко прописаних положень щодо захисту членів сім'ї від насильства всередині родини. Однак були положення, що регулювали відносини між різними соціальними групами, зокрема покарання за нанесення фізичних травм або вбивство:

- **Побиття або нанесення тілесних ушкоджень.** Якщо чоловік бив дружину або інших членів родини, це зазвичай не розглядалося як кримінальний злочин. Чоловік мав фактично абсолютну владу у своїй родині. Втручання влади в приватне життя сім'ї було мінімальним, і насильницькі дії могли вважатися частиною «домашньої дисципліни». Однак, якщо конфлікт виходив за межі родини і зачіпав інших осіб або громадський порядок, покарання передбачалися відповідно до правових норм.

- **Вбивство в родині.** «Руська Правда» встановлювала покарання за вбивство, включаючи вбивство членів родини. Якщо вбивство було вчинене на сімейному рівні, винний міг бути підданий «вирі» (грошовому штрафу) або іншим формам покарання, залежно від обставин [3].

Все ж жінки мали право на захист, але це стосувалося здебільшого матеріальних і майнових аспектів. Наприклад, якщо чоловік покидав дружину або здійснював над нею грубе насильство з наслідками, громада або церква могли втрутитися, щоб забезпечити жінці деякі права, такі як спадок або майнову компенсацію.

Період козацької державності та Гетьманщини (XVII-XVIII століття) також характеризувався патріархальними традиціями, де чоловік вважався головою сім'ї. Традиційно вважалося, що чоловік має право керувати родиною, включаючи фізичне «виховання» дружини та дітей. Жінки перебували під владою чоловіків та батьків, а фізичне насильство у сім'ї могло розглядатися як частина побутових стосунків. Такі дії вважалися частиною сімейного життя і рідко викликали втручання з боку влади чи громади.

Юридичні документи тих часів, зокрема, «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), містили норми щодо родинних відносин, але конкретних законодавчих положень про заборону домашнього насильства не передбачали. Родинні конфлікти часто вирішувалися в межах громади або за участі церковної влади.

Загалом правовий документ під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» містив кілька положень, що торкалися насильницьких дій у родині, хоча домашнє насильство не було конкретно виділене як окрема проблема [4].

Основні положення:

- **Захист честі та майна жінок.** Хоча жінки залишалися під владою чоловіків, вони мали певні права щодо захисту свого майна та честі. Якщо чоловік жорстоко поведився з дружиною, жінка мала право звернутися за допомогою до своїх родичів або церковних властей. Однак, як правило, таке втручання не призводило до серйозних юридичних наслідків для чоловіка.

- **Розлучення.** Розлучення вважалося надзвичайною мірою і дозволялося лише за дуже серйозних обставин, таких як тривала відсутність чоловіка, його жорстоке поводження або неспроможність забезпечувати сім'ю. Однак сама процедура була складною і доступною лише для заможних родин.

- **Кара за вбивство членів сім'ї.** У випадках, коли насильство призводило до вбивства або тяжких наслідків, закон передбачав грошові штрафи або навіть тілесні покарання для винуватця. Важливо зазначити, що вбивство дружини або дітей каралося значно суворіше, ніж побутові побиття, які часто сприймалися як звичайна практика.

Після включення більшості українських земель до складу Російської імперії (кінець XVIII століття – початок XX століття), українське право почало узгоджуватися з російським законодавством. **Звод законів Російської імперії** (1832 р.) регулював родинні відносини та закріплював патріархальну модель сім'ї. Чоловіки мали широкі права щодо управління домогосподарством і виховання дітей, і, як правило, фізичні покарання не вважалися незаконними.

Зі зростанням урбанізації та індустріалізації в Україні на межі XIX-XX століть змінилася і структура сімейних відносин. Проте, незважаючи на зміни в економічному укладі, патріархальні традиції залишалися сильними. Домашнє насильство продовжувало існувати, хоча вже починали з'являтися перші спроби законодавчого регулювання та захисту прав жінок.

В Україні тривалий час чоловіка, який побив дружину, картали, який вбив благовірну – засуджували, а дружину, яка вбила чоловіка, живцем закопували в землю. Лише в 70-ті роки XX століття проблема насильства в сім'ї стала суспільно значущою, а подружнє насильство визнали неприпустимим на Заході [5, с. 139].

Радянський Союз проголосив рівність статей та офіційно засудив будь-які форми насильства, проте фактично проблема домашнього насильства залишалася табу. Радянське законодавство, включаючи Конституції СРСР та УРСР, захищало права жінок на працю, освіту та участь у суспільному житті, але питання насильства в родині ігнорувалося. **Кримінальний кодекс УРСР** не передбачав окремого покарання за домашнє насильство як таке. Всі конфлікти у сім'ї розглядалися як «приватні справи», і втручання держави в них було мінімальним.

У Радянському Союзі насильства в сім'ї офіційно «не існувало». Як правило, вивчення цього феномену зводилось тільки до розгляду фізичного насилля відповідно до статей Кримінального кодексу. По-перше, «виносити сміття з хати» було негоже. Якщо тебе б'є чоловік – сама винна. А якщо і не винна – терпи, така жіноча доля. По-друге, навіть ті жінки, які все ж наважились подати заяву в міліцію, повертались додому ні з чим – заяву відмовлялися приймати [6, с. 74].

Про сексуальне, моральне чи матеріальне насильство в сім'ях в ті часи не могло бути і мови.

Однією з головних причин домашнього насильства в СРСР був поширений алкоголізм. У 1960-70-х роках рівень вживання алкоголю серед населення різко зріс, що призвело до збільшення випадків насильства в сім'ях. Держава офіційно визнавала алкоголізм серйозною соціальною проблемою, проте домашнє насильство, яке часто супроводжувало вживання алкоголю, залишалось поза фокусом державної політики.

В окремих випадках партійні або профспілкові організації могли втручатися у сімейні конфлікти, особливо якщо це зачіпало роботу або репутацію членів партії. Однак на загальному рівні проблема сімейного насильства вважалася другорядною.

У 1980-х роках, під час **перебудови**, у радянському суспільстві почали з'являтися перші публічні обговорення проблеми домашнього насильства. Преса та громадські організації почали частіше порушувати питання прав жінок і дітей, а також захисту їх від насильства у родині. Це було пов'язано з поступовою демократизацією суспільства та відкриттям дискусій про соціальні проблеми, які раніше замовчувалися.

Загалом радянський період приніс певні зміни, але вони були неоднозначними. З одного боку, жінки отримали більше прав та можливостей, зокрема у сфері праці та освіти. З іншого боку, держава активно втручалася у приватне життя громадян, і домашнє насильство часто залишалось поза увагою, адже в офіційній радянській ідеології не визнавалося існування таких проблем у «щасливому» радянському суспільстві.

Після здобуття незалежності у 1991 році Україна зіткнулася з новими викликами, пов'язаними з соціальною та економічною трансформацією. Розпад радянських структур, економічні кризи та зниження рівня життя багатьох сімей призвели до загострення проблеми домашнього насильства [7]. Довгий час проблема ігнорувалася на рівні державної політики, однак завдяки активності громадянського суспільства та міжнародних організацій питання протидії домашньому насильству стало обговорюватися все більше. Саме в той час дій кривдника перестали виправдовувати [8, с. 245]. Щороку зростає кількість тих людей, які не мовчать і відстоюють свої права у сфері домашнього насильства [9].

У 2001 році був прийнятий Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [10] – це був перший закон, який чітко визначив поняття насильства в сім'ї, включаючи фізичне, психологічне та сексуальне насильство, а також механізми його попередження та захисту жертв.

У ХХІ столітті проблема домашнього насильства в Україні набула нового виміру, особливо після прийняття ряду важливих законодавчих ініціатив та міжнародних зобов'язань. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018 р.) [11] – суттєво розширив правові механізми протидії домашньому насильству, включивши також економічне насильство та інші форми тиску. Закон встановлює заходи щодо захисту жертв насильства, запроваджує систему спеціальних обмежувальних приписів для агресорів, та зміцнює співпрацю державних органів з громадськими організаціями.

Іншим не менш важливим кроком, стала ратифікація Стамбульської конвенції Україною у 2022 році. Цей міжнародний документ став важливим кроком у боротьбі з домашнім насильством в Україні. Стамбульська конвенція встановлює стандарти для захисту жертв насильства і передбачає комплексний підхід до вирішення проблеми, включаючи профілактику, правовий захист і допомогу постраждалим [12].

Висновки. Сьогодні проблема домашнього насильства визнається на державному рівні, і багато громадських організацій активно працюють над її вирішенням. Проте виклики залишаються значними. Хоча на законодавчому рівні домашнє насильство визнається проблемою та його прояви караються, однак соціальні стереотипи, низький рівень обізнаності населення та недостатність ресурсів для підтримки жертв домашнього насильства є основними бар'єрами на шляху до ефективного подолання цієї проблеми.

Україна продовжує рухатися в напрямку створення більш безпечного середовища для жінок, дітей та інших вразливих груп населення. Але це завдання вимагає системного підходу, який включає не лише законодавчі зміни, а й зміну суспільних установок та норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник А.Р., Авраменко С.М. Боротьба з домашнім насильством в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2024. № 1 Т. 1, с. 180–186. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.1.27> (дата звернення: 17.09.2024).
2. Yara O.S., Stasiuk N.A. Problem issues of criminal proceedings regarding domestic violence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2021. № 63. С. 279–283. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.48> (дата звернення: 15.09.2024).
3. Руська правда URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 15.09.2024).
4. Бойко І.Й. Права, за якими судиться малоросійський народ / Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Права, за якими судиться малоросійський народ> (дата звернення: 27.09.2024).
5. Баран А.В. Домашнє насильство: історичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2021. № 4. С. 138–141. URL: <https://doi.org/10.32782/ep.2021.4.21> (дата звернення: 06.09.2024).
6. Каминская Н.Л. Проблема насилія над жінками. Реалізація державної політики стосовно дітей, молоді, сімей та затвердження гендерної рівності в суспільстві на території Донецької області: матеріали регіонального круглого столу. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 216 с.
7. Golovko L., Shynkaruk N., Popova O., Melnyk A., & Medvedska V. (2023). Aspectos legales de la protección de los derechos de las mujeres frente a la violencia doméstica según la legislación de Hungría y Ucrania. *Interacción Y Perspectiva*, 14(1), 155–169. Recuperado a partir de <https://produccioncientificaluz.org/index.php/interaccion/article/view/41382>.
8. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 244–249. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.38>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/40-1.pdf>.
9. Панталієнко Т.П., Авраменко С.М., Мельник А.Р., Панталієнко Т.П. Зростання кількості вироків за вчинення сімейного насилля як показник підвищення рівня правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*.

2024. Випуск 83: частина 3. С. 13–18. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.1>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/83-part-3.pdf>.
10. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 р. № 2789-III : станом на 7 січ. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
 11. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 30.04.2024).
 12. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022 р. № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 25.09.2024).